

Fonksiyonel Özellikleri Bakımından Kars Kenti*

Mucip DEMİR (**)

Mete ALİM (***)

Öz: Kars Kenti, Türkiye'nin kuzeydoğusundaki Kars İlinin ve aynı isimli ilçenin idari merkezi durumunda bulunmaktadır. Kent kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Kars-Erzurum plato sahasında, Kars Çayı kenarındaki, Karadağ yamaçları ve Taht Düzü adı verilen hafif dalgalı volkanik zeminler üzerinde, 7,152 hektarlık alana yayılan 23 mahalleden oluşmaktadır. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre 2011 yılında, 76.928 kişinin yaşadığı kentte, çalışma çağı olarak kabul edilen 15-64 yaş grubundaki 52.583 birey, kent toplam nüfusunun % 68'ini oluşturmaktadır. Kentte bulunan ve herhangi bir işte istihdam edilen nüfusun % 54,8'i, hizmet, % 21,2'ü, üretim ve sanayii, % 17,5'i tarım, % 6,5'lik kısmı ise iyi tanımlanamayan veya bir gruba dâhil edilemeyen sektörlerde istihdam edilmekte olup genel durum, kentte kamuya bağımlı hizmetler fonksiyonunun ön plana çıktığını göstermektedir. 7152 hektar yönetim alanına sahip olan kentte, Kentsel fonksiyonların arazi kullanımı bakımından 2012 yılında aktif olarak 4000 hektar alan aktif olarak kullanılmakta olup bu alanların % 65'i konut, % 3'ü sanayii, % 22'si hizmet, % 5'i tarım ve hayvancılık faaliyetleri için kullanılmaktadır. Fonksiyonel arazi kullanımı bakımından Kars kentsel fonksiyonların baskın olduğu bir yerleşim özelliği göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kars Kenti, Fonksiyonel İstihdam, Fonksiyonel Arazi Kullanımı

Kars City in Terms of Functional Features

Abstract: The city of Kars is the administrative center of the province of Kars in the northern part of Turkey. The city is located on the Kars-Erzurum plateau area extending in the northeast-southwest direction and is composed of 23 districts spread over 7.152 hectare area on the slightly undulating volcanic soils called Karadağ slopes and Taht Düzü, located at the edge of the Kars Stream. According to the Adrese-Based Population Registration System, 52,583 individuals in the 15-64 age groups, which are accepted as working age in the city where 76,928 people live in 2011, constitute 68% of the total population of the city. 54.8% of the population employed in the city and employed in any kind of job, service, 21,2%, production and industrial, 17,5% agricultural, 6,5 % And the general situation shows that the function of public dependent services in the city is at the forefront. In the city, which has a 7152 hectare management area, 4000 hectares are actively used in 2012 in terms of land use of urban functions. 65% of these areas are used for housing, 3% for industrial, 22% for services and 5% are used for animal husbandry activities. In terms of functional land use, Kars shows a settlement feature where urban functions predominate.

Keywords: Kars Kenti, Fonksiyonel İstihdam, Fonksiyonel Arazi Kullanımı

Makale Geliş Tarihi: 26.01.2017

Makale Kabul Tarihi: 15.04.2017

*) Kars Kent Coğrafyası adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

**) Yrd.Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü (e-posta: mucipdemir@hotmail.com)

***) Prof.Dr., Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü (e-posta: metealim@atauni.edu.tr)

I. Giriş

“Farklı ekonomik ve kültürel işlevleriyle kırsal yerleşimlerden ayrıldığı kabul edilen kentler, günümüzde beşeri eserlerin en görkemlilerinden biri olarak göze çarparlar, ancak kent ya da şehir teriminin neyi ifade ettiği konusunda henüz bütün araştırmacıların üzerinde hemfikir oldukları, ortaklaşa kabul edilmiş bir tanım da yapılmış değildir” (Doğanay, Özdemir ve Şahin 2011). “Bu tanıma yapabilmek için köy ve kent yerleşimlerini ayırdığı kabul edilen bazı kriterler veya determinantlar söz konusu edilmelidir. Bununla birlikte hangi determinant esas alırsa alınsın, bütün belirleyicilerin ortak amacı, köyün nerede bittiği ve kentin nerede başladığı sorusuna cevap bulmaktır” (Doğanay, Özdemir ve Şahin 2011).

Kentsel ve kırsal yerleşimlerin ayrımında birçok bilim adamı; yerel yönetim, planlama, nüfus, fonksiyon gibi kriterleri ya tek başına ya da bir araya getirerek kullanmaktadır. Kentsel ve kırsal yerleşimlerin ayrımında bu kriterler içinde daha çok fonksiyon kriterinin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Değişik tanımlamaları bulunan fonksiyon, şehir yerleşiminin ortaya çıkışını, gelişimini ve büyümesini mümkün kılan faaliyetler olarak tanımlanabilmektedir (Beauje, vd, 1967 akt, Aliagaoglu ve Uğur, 2010). Diğer yandan fonksiyon, bir yandan mekâna ihtiyaç duyan genel ve özel hizmetler ya da etkinlik ve yararlanmaları, bir yandan da şehrin yakın ve uzak çevresiyle olan bağlantılarını ifade etmektedir (Tolun-Denker, 1976; akt. Aliagaoglu ve Uğur, 2010). Birçok farklı tanıma yapıldığı anlaşılan kentsel fonksiyonlar bu tanım ve bakış açılarına göre farklı başlıklar altında sınıflandırılabilir; idari fonksiyonlar, kültürel fonksiyonlar, ekonomik fonksiyonlar olarak genel olarak gruplandırılmaktadır.

II. Amaç Yöntem

“Kars Kent Coğrafyası” adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanan çalışmada Kars Kentinin fonksiyonel özellikleri ve fonksiyonel arazi kullanımının tespit edilmesi de amaçlanmıştır.

Araştırma için öncelikle kent coğrafyasına ait literatür incelenmesi ile başlanmıştır. Yazılı ve görsel birçok belge kullanılmış olup inceleme alanı ile ilgili kaynaklar, kütüphanelerden ve internet üzerindeki imkânlardan faydalanılarak, temin edilmiştir.

Araştırmanın başlangıç safhasını müteakiben kent, coğrafi bakış açısı ve elde edilen belgeler yardımıyla etüt edilmiş, gerekli konularda kent ve çevre sakinleri ile görüşmeler yapılarak ortaya çıkan sonuçlar, kayda alınmıştır. Araştırmada kullanılan haritalar: HGK, Maden Tetkik Arama, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Kars Belediyesi gibi kuruluşlardan; Googleearth ve Wikimapia gibi ilgili internet site ve programlarından temin edilmiştir.

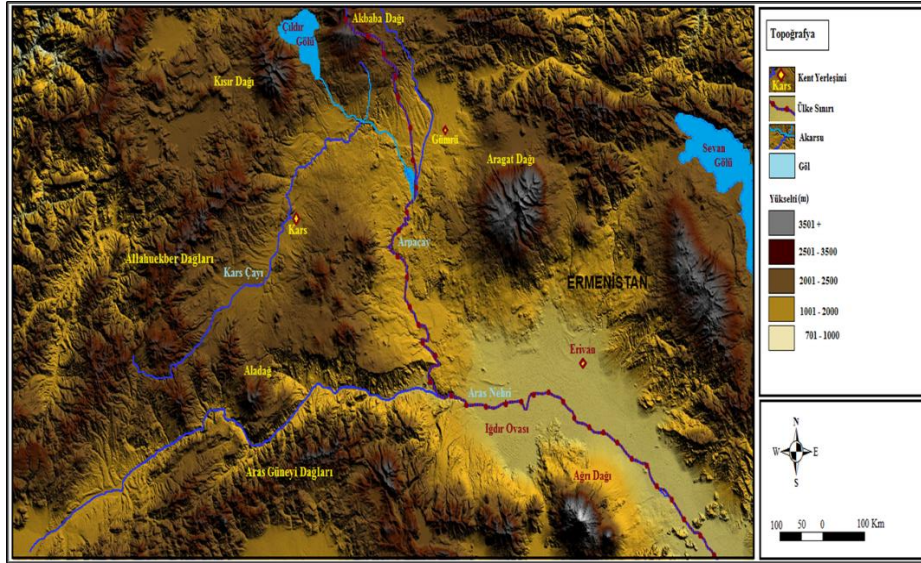
Araştırmada gerekli olan istatistiki veriler, başta Türkiye İstatistik Kurumu, olmak üzere, kentteki ilgili kuruluşlardan temin edilmeye çalışılmıştır. Bu kuruluşlardan direkt temin edilemeyen veriler için ilgili kurum ve kuruluşlar bünyesindeki arşivlerde araştırma yapılmıştır. Araştırmada kullanılan dokümanlar verilerin temin edilmesinin ve sahada yapılan etüt çalışmalarının büyük ölçüde tamamlanmasının ardından elde edilen istatistiki veriler araştırmanın gerekliliği nispetinde, tablo grafik ve şekil haline

getirilmiştir. Çalışmanın dokümanter verilerinin temini yaklaşık dört yıllık süreyi kapsarken, aynı dönemde ve araştırmanın kaleme alınması sırasında kentteki etüt çalışmaları da sürdürülmüştür. Elde edilen ve üretilen tüm dokümanter verilerin; dağılışı, neden sonuç ve bağlantı gibi coğrafi düşünce ilkeleri doğrultusunda değerlendirilmeleri yapılmış ve çalışma eldeki son şekline getirilmiştir.

III. Araştırma Alanının Sınırları ve Başlıca Özellikleri

Kars Kenti, Türkiye'nin kuzeydoğusundaki Kars İlinin ve aynı isimli ilçenin idari merkezi durumunda bulunmaktadır. Kent; kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Kars-Erzurum plato sahasında, Kars Çayı kenarındaki, Karadağ yamaçları ve Taht Düzü adı verilen hafif dalgalı volkanik zeminler üzerinde, 7.152 hektarlık alana yayılan 23 mahalleden oluşmaktadır (Kars Kenti, Araştırma ve Değerlendirme Raporu, 2003).

İlk kez Urartular döneminde kale olarak kurulan, tarihi süreçte kent yerleşimine dönüşen Kars'ın, 2.800 yılı aşkın geçmişi olduğu bilinmektedir. Kuruluşundan 19. yüzyıla kadar Karadağ Tepenin yamaçları üzerinde gelişen kent, 1878-1918 yılları arasındaki Rus işgali döneminde Kars Çayı'nın güneyinde, düzlük alanlarda, yeniden imar edilmiştir (Kırzioğlu, 1953).

Şekil 1. Kars ve Çevresinin Topoğrafyası (Kaynak: <http://www.atag.itu.edu.tr/v3/?p=135>, Topoğrafya Haritasından Faydalanılarak Hazırlanmıştır).

Halen güneydeki düzlükler üzerinde yatay yönlü gelişim gösteren kent 7.152 hektarlık mücavir alana yayılmış olup aynı zamanda dikey yönde de gelişim göstermektedir. Kuruluşundan Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede olağan dışı gelişmeler haricinde, ortalama on bin civarında nüfusu barındıran kent, Cumhuriyet'in

kuruluşu ile meydana gelen istikrar ve gelişim sonucu günümüzde 80,000 civarında nüfusa ulaşmıştır. Halen 300.000 civarındaki il genel nüfusunun % 27'sini oluşturan kentte nüfusunun cinsiyet olarak % 48'i kadın % 52'si erkek nüfustan oluşmaktadır (TÜİK, 2012). Kentte yaşayan nüfusun % 28'i 0-15 yaş arasındaki çocuklardan, % 67'si 15-64 yaş aralığındaki genç ve orta yaşlı bireylerden, % 5'i 65 yaş ve üzerindeki yaşlı nüfustan oluşmaktadır. Kentte yaşayan nüfusun % 75'i Kars İli doğumlu bireylerden, % 25'i başka illerde doğup kente sonradan gelenlerden oluşmaktadır. % 19,2 gibi oldukça yüksek doğum oranlarına sahip olan kentte (TÜİK, 2012) yaşam koşullarının olumsuzluğu nedeniyle meydana gelen göçlerle nüfus azalma eğilimi göstermektedir.

IV. Bulgular

A. Hizmetler Fonksiyonları

1. İdari Fonksiyon

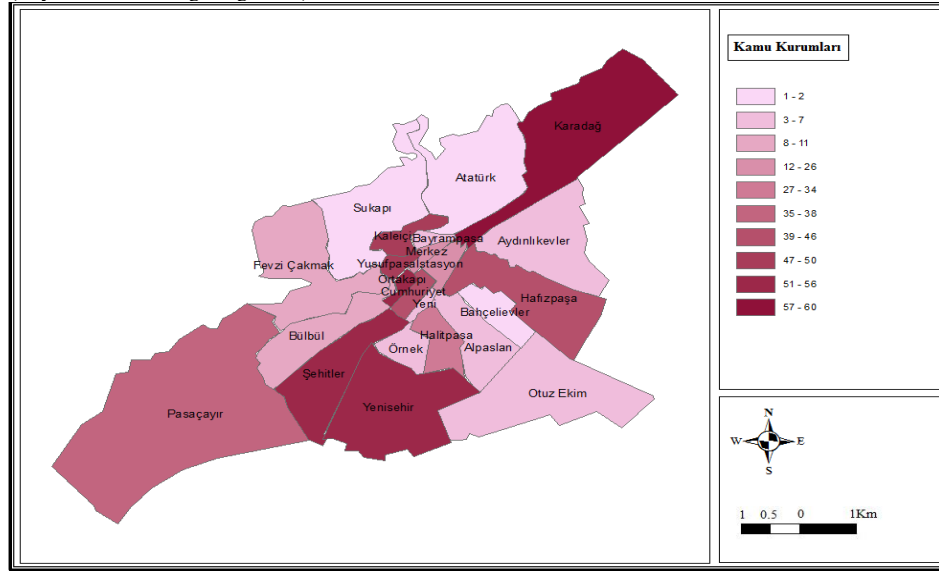
Yerleşim tarihi, oldukça eskilere giden, merkezi coğrafi konumu ve kale kenti olması nedeniyle, çevre yerleşimlerin idari merkezi durumunda olan Kars birçok kez yıkımlara uğrayıp büyük zarar görmesine rağmen yönetim merkezi özelliğini, günümüze kadar korumuştur. Halen 8 ilçe, 2 bucak, 383 köyden oluşan, toplam 9.939 km² alan ve 305.755 nüfusa sahip alanın yönetim merkezi durumunda Kars kenti; Karayolları, Devlet Su İşleri, Serhat Kalkınma Ajansı ve Devlet İstatistik Enstitüsü gibi çeşitli kamu kuruluşlarının, kentte bulunan bölge müdürlükleri ile Ardahan, Iğdır, Ağrı gibi çevre illeri de kısmen yönetim etki alanına almaktadır. Bu özelliği ile Toplam 30.161 km² yüz ölçüme ulaşan yönetim alanına ve önemli merkeziyet özelliğine sahip olan Kars kenti, yönetim fonksiyonuna sahip kuruluşlarda istihdam edilen 3.376 kişi çalışma çağındaki 52.583 nüfusun % 6,5'ini ve 23.636 olan kent istihdamının % 14'ünü oluşturmaktadır. Genel idare fonksiyonunda istihdam edilen 3.376 çalışanın 76.928 olan kent nüfusuna orantılanması sonucu kentte, birey başına 22,8 kamu görevlisi düşmektedir (Kars Valiliği, 2012) (Tablo 1). Kentte, yönetim alanında en çok istihdama: İl Emniyet Müdürlüğü, İl Özel İdaresi, Cumhuriyet Başsavcılığı ve Kars Belediyesi sahip olup bu kuruluşların istihdamları, kamu personel politikaları ve genel hizmet gerekliliğinin bir sonucudur. En az istihdam, hizmet özellikleri nedeniyle, personel ihtiyacı fazla olmayan: İl Dernekler Müdürlüğü, KOSGEB Kars Hizmet Müdürlüğü, Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü gibi kuruluşlara aittir. Kentte yönetim fonksiyonuna sahip kuruluşların istihdamı, hizmetler fonksiyonunun ön plana çıktığını gösteren önemli kanıt niteliğindedir (Tablo 1).

Kars kenti, Kuzeydoğu Anadolu'daki konumu ve il merkezi olması nedeniyle, yerel ve bölgesel olarak birçok kamu kuruluşuna ev sahipliği yapmakta ve merkeziyet özelliği, bu şekilde güçlenmektedir. Bu nedenle birçok kamu kuruluşunun bulunduğu kentte, kamu kuruluşları, homojen bir dağılışı göstermeyip, daha çok merkezi oluşturan ve kolay ulaşılabilir: Ortakapı ve Yusufpaşa Mahallelerinde toplanmıştır. Diğer birçok kentsel fonksiyona paralel olarak, kamu kuruluşlarının da çevre mahallelere gidildikçe, sayıları azalmaktadır. Kentte, kamu yönetim fonksiyonu içinde değerlendirilen kuruluşlar, toplam 70,8 hektar alana yayılmakta olup bu oranla, kent yüzölçümünün yaklaşık % 1'ini oluşturmaktadır (Şekil 2).

Tablo. 1. Kars'taki İdari Fonksiyona Ait Kamu Kuruluşları ve İstihdam Durumu (2012).

Kurum Adı	Çalışan Sayısı	Kurum Adı	Çalışan Sayısı
Aile ve Sosyal Politikalar Müdürlüğü	60	Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü	157
Aras Elkt. Dağ. A.Ş. Kars İl Müd.	131	Kars Belediye Başkanlığı	183
Bilim, Sanayi, Teknoloji İl Müdürlüğü	4	Kars İl Defterdarlığı	121
Cumhuriyet Başsavcılığı	250	Kars Meydan Meteoroloji Müdürlüğü	15
Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü	18	Kars Orman İşletme Müdürlüğü	12
Çevre ve Şehircilik Müdürlüğü	72	KOSGEB Kars Hizmet Merkezi Müd.	7
DSİ 24. Bölge Müdürlüğü	157	Kültür Var. Koruma Bölge Kurulu Müd.	10
Gençlik Hizmetleri Spor İl Müdürlüğü	50	Kültür ve Turizm Müdürlüğü	53
İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	33	Organize Sanayi Bölgesi Müdürlüğü	10
İl Dernekler Müdürlüğü	2	Orman ve Su İşleri Şube Müdürlüğü	8
İl Emniyet Müdürlüğü	893	Serhat Kalkınma Ajansı	36
İl Gıda, Tarım Hayvancılık Müdürlüğü	140	Sosyal Güvenlik Kurumu İl Müdürlüğü	86
İl Jandarma Komutanlığı	165	SYDV Başkanlığı	14
İl Milli Eğitim Müdürlüğü	119	Tapu Müdürlüğü	15
İl Müftülüğü	39	Tarım ve Kırsal Kalkınma Destek Kurumu	20
İl Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü	22	TMO Kars Ajans Müdürlüğü	8
İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği	327	TÜİK Bölge Müdürlüğü	54
İl Yazı İşleri Müdürlüğü	52	KYK Kars Yurt Müdürlüğü	13
Kadastro Müdürlüğü	20	Genel Toplam	3376

(Kaynak: Kars Valiliği Bilgi Notu)

Şekil 2. Kars Kentindeki, Yönetim Birimlerinin Mahallelere Göre Dağılımı (2012).

(Kaynak: Saha Gözlemlerine Dayalı Olarak Hazırlanmıştır)

2. Kültürel Fonksiyon

Kültürel fonksiyonlar içerisinde en önemli yeri eğitim fonksiyonu almaktadır. Çevresine göre merkezi konumda bulunması ve idari merkez özelliği nedeniyle tüm eğitim kademelerinde örgün ve yaygın eğitim kurumlarına sahip olan kentte: 1 üniversite, 13 lise ve dengi eğitim kurumu, 25 ilköğretim kurumu, 4 okul öncesi kurumu ve 17 özel eğitim kurumu, hizmetlerini sürdürmektedir. Bu öğretim kuruluşlarında: 473'ü öğretim elemanı, 1.202'si öğretmen 771'i diğer personel olmak üzere toplam 2.446 çalışan görev yapmakta olup kentteki eğitim çalışanları kent istihdamının yaklaşık % 10'unu oluşturmaktadır (Tablo 2).

Kurum, öğrenci ve eğitim çalışanı sayısı sürekli artış gösteren kentteki eğitim öğretim kurumları nedeniyle kentin kültürel etki sahası artarken, kültürel fonksiyonlarda görev alan bireylerin kentin fonksiyonel dağılımındaki miktar ve oranı artış göstermektedir.

Tablo 2. Kars Kentindeki, Okul, Öğrenci, Öğretmen, Öğretim Elemanı ve Personel Sayısı (2011-2012).

Okul Adı	Okul veya Birim Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen veya Öğretim Elemanı	Diğer Personel
Okul Öncesi	4	562	36	15
İlköğretim	25	11653	643	164
Ortaöğretim	13	6293	355	125
Kafkas Üniversitesi	17	11104	473	388
Özel Eğitim	17	2793	156	42
Yaygın Eğitim	1	3928	5	6
Diğer	3	-	7	31
Toplam	80	36333	1675	771

(Kaynak: İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Kars kentinde, kültürel faaliyetleri destekleyen en önemli görevlerden biri, halka açık kütüphaneler tarafından yerine getirilmektedir. Kentte çeşitli kuruluşlar bünyesinde, 3 ana kütüphane bulunmakta olup bu kütüphanelerde, 2011 yılı itibarıyla 26 personel istihdam edilmektedir. 110.000 civarında, kitap ve kaynağın bulunduğu kütüphanelerde, en yoğun istifade, Kafkas Üniversitesi Merkezi Kütüphanesi'nden sağlanmaktadır. 2012 yılsonu itibarıyla Kafkas Üniversitesi Merkezi Kütüphanesi'nden 25.000 İl Kültür Müdürlüğü bünyesindeki Merkezi Halk Kütüphanesi ve İl Çocuk Kütüphanesinden ise 60.000 civarında okuyucu istifade etmiştir (Kafkas Üniversitesi ve İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü, 2012). Kütüphaneler, daha çok öğrenciler tarafından kullanılmakta olup öğrenci dışı kullanım, asgari düzeydedir.

Kentte, kültürel fonksiyonlar açısından önemli işlevlerden birini, müzeler yerine getirmektedir. Kentteki mevcut tek müze, Kars Kent Müzesi olup envanterindeki, çoğunluğu, İlk Çağ buluntularına dayalı eserler; 2 salon ve 1 bahçede sergilenmektedir. Yıllar itibariyle ziyaretçi sayısı artan müze, 2011 verilerine göre 11.600 kişi tarafından, ziyaret edilmiştir (Kars Müzesi Müdürlüğü, 2012). Kent müzesi kentin kültürel etki alanının genişlemesini sağlamaktadır.

Kent merkezinde, kültürel fonksiyonlar dâhilinde, çeşitli mahallere dağılmış 43 camii bulunmakta olup, Kars'ın kozmopolit yapısına uygun olarak çeşitli mezheplere bağlı inanç sahipleri, bu ibadetgâhlardan faydalanmaktadır. Bu ibadethanelerde, 80 civarında din adamı hizmet vermektedir. Kaleiçi Mahallesi civarında bulunan ve yapılışı eski tarihlere giden camiler, yurtiçi ve yurtdışından gelen ziyaretçiler tarafından ziyaret edilirken; bu alanda, Evliya Camii bahçesinde bulunan Hasan-ı Harakani Türbesi, son yıllarda artan ziyaretçi sayısı ile, kente önemli bir kültürel misyon yüklemektedir.

Kültür fonksiyonları içerisinde önemli yeri bulunan tüm kurumlar, daha çok kentin nüvesini oluşturan Ortakapı, Cumhuriyet mahallelerindeki: Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve İsmet İnönü caddeleri etrafında yoğunluk göstermektedir. Kentte, kültür fonksiyonu içinde değerlendirilen unsurlar, toplam 845 hektar alana yayılmakta olup bu oranla, kent yüzölçümünün yaklaşık % 4'ünü oluşturmaktadır.

3. Sağlık Fonksiyonu

Kuzeydoğu Anadolu'daki merkezi konumu, il merkezi olması ve ulaşım kolaylıklarının da etkisiyle, çeşitli sağlık kurumlarının konuşlu bulunduğu Kars kentinde, sağlık imkânları ve hizmetleri görece gelişim göstermiştir.

Kentte çevre il ve ilçelere de hizmet veren; Kafkas Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Hastanesi, Devlet Hastanesi, Kars Çocuk ve Doğum Hastanesi, Ağız ve Diş Sağlığı Hastanesi ile birlikte 2 adet özel poliklinik ve 1.derece sağlık hizmeti veren ve yaygın şekilde birçok mahallede bulunan 10 adet Aile Sağlık Merkezi, 1 adet Toplum Sağlığı Merkezi, Acil Sağlık Hizmetleri Merkezi, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Merkezi (AÇSAP), Halk Sağlığı Laboratuvarı, Verem Savaş Dispanseri ve Kızılay'a bağlı Kan Toplama Merkezi ve 25 adet Eczane sağlık hizmetlerini sürdürmektedir (Kars İl Sağlık Müdürlüğü, 2012).

Kentteki sağlık kuruluşlarının, organizasyon olarak bağlı bulunduğu İl Sağlık Müdürlüğü ve bağlı birimleri ile kent merkezindeki sağlık fonksiyonu ile ilgili tüm diğer kuruluşlarda; 278 doktor, 1.066 yardımcı sağlık personeli, 24 eczacı, 107 diğer personel olmak üzere toplam 1.475 personel görev yapmaktadır (Kars İl Sağlık Müdürlüğü, 2012), (Tablo 3). Nitelikli sağlık personelinin yerleşik nüfusa oranlanması sonucunda; kentte, doktor başına düşen 320 birey, kentte sağlık hizmetleri açısından standartların gelişmesi gerektiğini göstermektedir. Sağlık hizmetlerindeki belli eksiklikler; kenti, başta Erzurum olmak üzere; İstanbul, Ankara gibi daha büyük kentlerin etki alanına sokarak sağlık sebebiyle, sürekli veya geçici göçlerin meydana gelmesine de neden olmaktadır.

Tablo 3. Kars'taki Sağlık Kurumlarının Personel Durumu (2012).

Sağlık Kuruluşu	Doktor	Yardımcı Sağlık Personeli	Diğer Sağlık Personeli	Toplam
Kafkas Üniv. Araştırma Hast.	110	150	-	260
Devlet Hastanesi	97	261	243	601
Kadın Doğum ve Çocuk Hastanesi	-	-	-	-
Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi	20	3	10	33
Halk Sağlığı Müdürlüğü	2	13	44	59
AÇSAP	-	-	-	-
Verem Savaş Dispanseri	-	-	-	-
Halk Sağlığı Laboratuvarı	-	-	-	-
Toplum Sağlığı Merkezi Toplam	12	34	13	59
Bülbül Aile Sağlığı Merkezi	2	2	-	4
Hafızpaşa Aile Sağlığı Merkezi	3	3	-	6
Karadağ Aile Sağlığı Merkezi	2	2	-	4
Ortakapı Aile Sağlığı Merkezi	5	4	-	9
Paşacağır Aile Sağlığı Merkezi	1	1	-	2
Yenişehir Aile Sağlığı Merkezi	4	4	-	8
Yusufpaşa Aile Sağlığı Merkezi	5	5	-	10
Otuz Ekim Aile Sağlığı Merkezi	0	1	-	1
Toplam	241	461	310	1012

(Kaynak: İl Sağlık Müdürlüğü ile Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır).

4. Ulaşım-İletişim Fonksiyonu

Kars kenti, KD-GB doğrultusunda, geniş bir olukta; Kafkasya ile Anadolu'yu Karadeniz kıyıları ile Doğu Anadolu ve İran'ı birbirine bağlayan kuruluş yeri özelliği ile ulaşım yollarının kavşak noktasında, önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle yakın ve uzak yerleşimlerle karayolu, demiryolu ve havayolu ulaşım imkânları bulunan kentte bu ulaşım imkânları kentin şekillenmesine etki etmiştir.

Kentteki ulaşım fonksiyonu içinde en önemli yeri karayolu ulaşımı tutmaktadır. Kentte ulaşımdan faydalanan bireylerin % 90'ının istifade ettiği kara yolu ulaşımı kent içi ve kent dışına hizmet veren çok çeşitli karayolu ulaşım araçları ile sürdürülmektedir. Kentteki karayolu ulaşım faaliyetleri ağırlıklı olarak taksi ve dolmuş gibi araçlarla sürdürülürken, kent dışına yolcu taşıma faaliyeti otobüs işletmeleri tarafından sürdürülmektedir. Toplam 900 civarında bireyin istihdam edildiği karayolu ulaşımı kentteki ulaşım fonksiyonundaki istihdamının % 75'ini oluşturmaktadır (Kars Şoförler ve Otomobilciler Esnaf Odası, 2012).

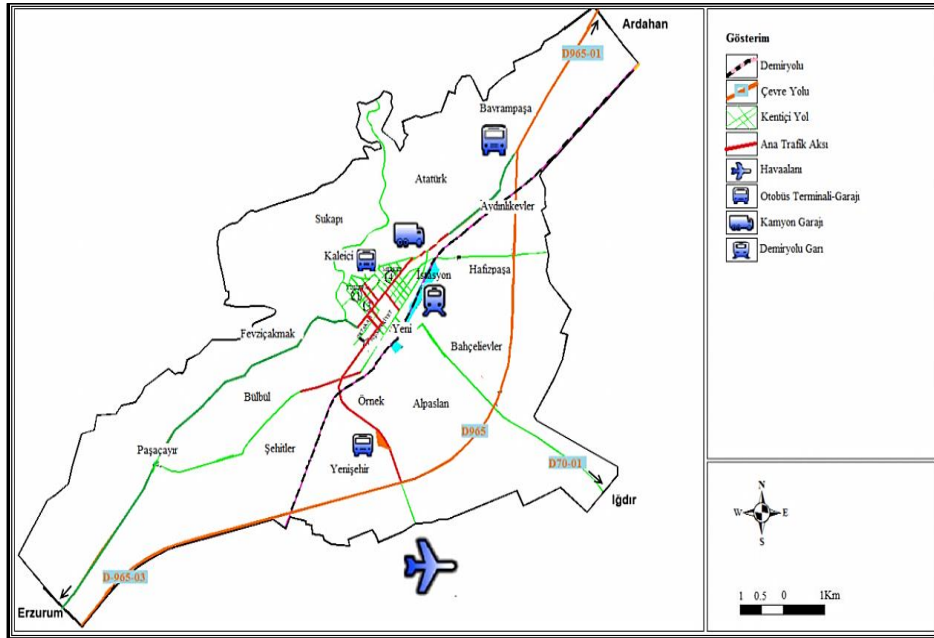
Kentte, karayolu ulaşımında değişik vasıfta araçlar kullanılmakta olup araç sayıları, Türkiye genelindeki artışla paralellik göstermektedir. Kentte 2012 yılı Eylül ayının sonu itibarıyla, kırsal kullanım için tescil edilen traktörler hariç tutulduğunda; 16.311 araç bulunmakta böylece araç başına 4,7 kişi düşmektedir (Kars Trafik Tescil Şube Müdürlüğü 2012). Rakam, araç başına 5,2 kişi ortalamasına sahip Türkiye geneline (TÜİK, 2012) göre, daha düşük düzeyde olup kentte, bu şekilde Türkiye ortalaması üzerinde araç bulunmaktadır. Çoğunlukla, kişisel kullanıma ait araçların sayılarının arttığı ve ağırlıklı olarak tercih edildiği kentte, hizmete yönelik araç sayılarında ise aynı yönde bir gelişim mevcut bulunmayıp durum, kent ve civarındaki ticari faaliyetlerin kısıtlılığını da teyit etmektedir. Kentteki genel araç fazlalığı; trafik yoğunluğuna, trafik kökenli hava kirliliğine ve araç park yeri eksikliği gibi ciddi kentsel sorunlara neden olmaktadır.

Kentte, ikincil olarak hava yolu ulaşımından istifade edilmektedir. Ulaşım için, kentin 6 km güneyinde bulunan 1988'de hizmete açılmış olan Kars Uluslararası Havaalanı kullanılmaktadır. 2007 yılında, pist boyu uzatılarak uluslararası uçuşlara da açılan Kars Havaalanını 2011 yılında, 337.036 yolcu kullanmış olup hava alanını Ardahan, Artvin ve ilçelerinden gelen yolcular da kullanmaktadır (DHMI, 2012).

Kentin ulaşımında, kapasite açısından üçüncü ulaşım unsuru, demiryollarıdır. Rus işgali döneminde, Kafkasya'daki demiryolu ağının Tiflis üzerinden, Kars'a bağlanmasıyla; 1900 yılında, demiryolu ulaşımından faydalanmaya başlayan Kars (Badem, 2010) Cumhuriyet döneminde, bu hattın yeniden düzenlenerek 1939 yılında, Türkiye Demiryolu ulaşım ağına bağlanmasıyla birlikte ülkenin geneliyle, demiryolu üzerinden ulaşım imkânına kavuşmuştur. Günümüzde İstanbul'dan gelen demiryolu hattı, kentten geçerek halen kapalı bulunan Akyaka'daki Demirkapı Ermenistan Sınır Kapısına kadar ulaşmaktadır. Kentte demir yolu ulaşımında kullanılan gar, güney yönünde adını verdiği İstasyon Mahallesinde bulunmaktadır. Garda demiryolları bünyesindeki çeşitli işlerde istihdam edilen 80 personel, görev yapmaktadır. Gardan: Kars- İstanbul arası Doğu Ekspresi, Kars-Erzurum Express Seferleri ve 2011 yılı Mayıs ayı itibarı ile Akyaka-Kars Banliyö seferleri düzenlenmektedir. Bu seferlerde 2011 yılında, ortalama 27.000 yolcu ve 37.000 ton yük taşınmıştır (DDY Kars Gar Müdürlüğü, 2012). Kentten geçen demiryolu hattı, kent içerisinde 8 km uzunluğa sahip olup kenti, kabaca güney ve kuzey yerleşimleri olarak ikiye bölmektedir. Günümüzde mevcut devlet politikaları ile demiryollarındaki yapılanma sonucu, kent ve civarında da önemli yatırımlar yapılmakta olup bu kapsamda inşaatı devam eden Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, etüt çalışmaları halen sürdürülen Ankara-Sivas-Kars ve Bakü-Iğdır-Kars demiryolu projelerinin hayata geçirilmesi ile kent, önemli demiryolları kavşağındaki merkez konumuna gelecektir.

Kent hayatında ve istihdamında önemli rolü bulunan ulaşım sektörlerinde, 1.188 birey istihdam edilmekte olup bu oran, kentteki toplam istihdamın % 5'ini oluşturmakta ve ulaşımın kentteki beşeri faaliyetler üzerindeki şekillendirici etkisini de teyit etmektedir.

Kent dışında kalan havaalanı hariç tutulduğunda, ulaşım fonksiyonuna ait çeşitli tesis ve yollar, toplam 57,5 hektar alan kaplamakta olup kent yüzölçümünün yaklaşık % 1'ini oluşturmaktadır.

Şekil 3.Kars Kenti Ulaşım Haritası (Saha Çalışmalarına Dayalı Olarak Oluşturulmuştur).

5. Ticaret ve Ticari Hizmetler Fonksiyonu

Kars'a ait, fonksiyonlardan biri de ticarettir. Kurulduğu çok eski dönemlerden bu güne kadar, sınır alanları ve tarihi İpek Yolu üzerinde yerini muhafaza eden, böylelikle yakın çevresiyle ticari ilişkileri bulunan kentin olumsuz coğrafi koşulların etkisiyle, alım gücünün yetersizliği ve nüfus azlığına dayalı olarak ticari hacmi düşük düzeydedir.

Ticari olarak daha çok il idari alanında bulunan yerleşimlerle ilişkileri bulunan kent, komşu illerden çoğunlukla Ardahan ve kısmen de Iğdır'ı, ticari hinterlandına alırken başta, Erzurum olmak üzere ulusal etkiye sahip İstanbul, Bursa gibi merkezlerin ticari hinterlandın da bulunmaktadır. Kent ticaretinde daha çok başka illerde üretilen gıda ve ihtiyaç ürünlerinin pazarlanmasına yönelik hizmet veren toptan ve perakende pazarlama yapılan işyerleri ve çeşitli ihtiyaçların yönelik hizmet veren işyerleri faaliyet göstermektedir. Bu işyerlerini, toptan perakende ve ticari hizmet kuruluşları olarak üç grupta toplamak mümkündür.

Kentte bulunan perakende ticaret unsurları daha çok kent ve çevre alanlardan gelen bireylere gıda ve ihtiyaç ürünleri ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik düşük sermayeli kuruluşlardır. Kent içinde daha çok merkezi konumdaki Faikbey, Kazım Paşa ve Atatürk Caddeleri üzerinde yoğunlaşan perakende işyerlerinin sayısı 3486'dır (Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları 2012).

Kentte ticari fonksiyonu içerisinde önemli yer tutan faaliyetlerden birini de banka, muhasebe lokanta, cafe, pastane, berber, vb. alanlarda faaliyet gösteren perakende hizmet kuruluşları oluşturmaktadır. Kent ve çevre alanlardan gelen bireylere bahsi geçen

alanlardaki hizmet ihtiyacının karşılanmasına yönelik hizmet veren bu işletmeler kentin merkezi konumdaki caddelerindeki ofislerinde hizmet vermektedir (Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012).

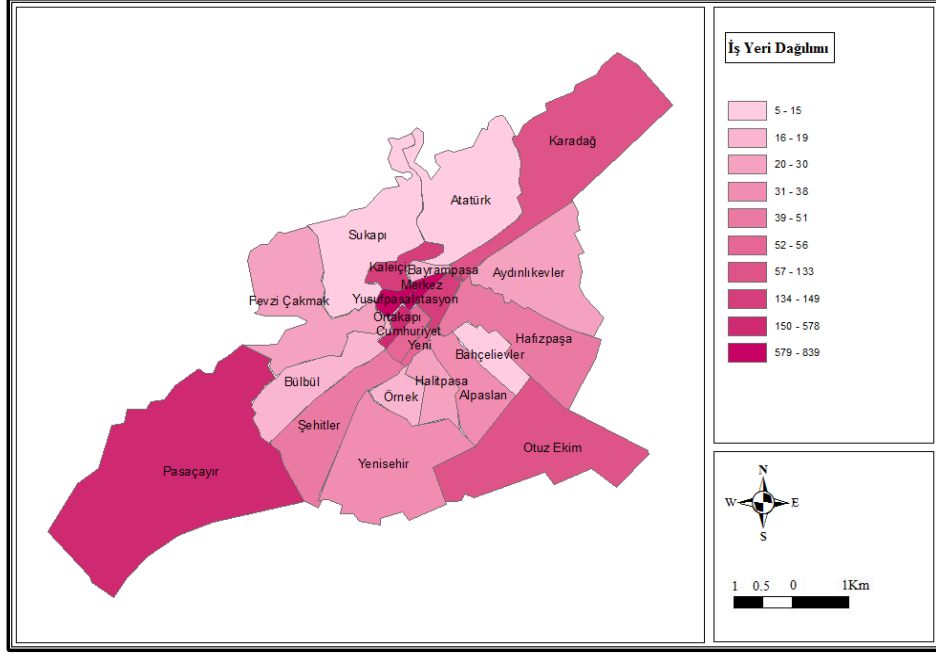
Kars'ta hizmet sektörü içinde değerlendirilen ticari faaliyetleri mali olarak destekleyen 13 banka ve 2 kredi kooperatifi bulunmaktadır. Banka, kredi, sigorta gibi mali sektörü ilgilendiren kurumlarda, toplam 284 kişi istihdam edilmekte (Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012) olup buna rağmen, bu kurumların toplam iş hacimleri, kentte ticaret fonksiyonunu en önemli unsur haline getirmektedir. Kentteki bankaların, yaygın hizmet verme politikaları ve ildeki, ulaşım yatırımlarına bağlı olarak dış ticaret gelişim potansiyeli ile şube sayıları, artış göstermektedir.

Kentte, perakende ticaret faaliyetleri ile yakın ilişki içinde gelişen toptan ticari faaliyetler de önemli yer tutmaktadır. Çevre alanlara göre, merkezi coğrafi konumu nedeniyle; çevre ilçeler, Ardahan ve kısmen de Iğdır illerini de etki sahasında bulunduran kentte; kuru gıda, ihtiyaç maddeleri, zahire gibi toptan ticaret sektörlerinde, 113 işletme ve 472 çalışan bulunmaktadır (Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012). Bu sektörlerde, hizmet veren kuruluşlar; kent içerisinde dağınık bir yayılım göstermektedir. Kentin toptan ticaret etki sahası: Kuzeyde, Artvin ve Ardahan; güneyde, Iğdır ve Ağrı ili ve ilçelerini de kapsamakta olup bu şekilde Kars'ın ticari etkisi, yaklaşık olarak 30.000 km²'lik sahaya yayılmaktadır.

Kentin ticaretinde en önemli dinamiği, hayvan ve hayvancılık ürünleri oluşturmaktadır. Bu alanda, canlı hayvan ticareti önemli bir yere sahipken; hayvancılığa dayalı faaliyetler sonucu, katma değer üreten başta kaşar peyniri ve süt ürünleri ile bal gibi ilin coğrafi tanımlayıcı ürünleri, kente ciddi mali girdi sağlamaktadır. Kentte, başta kaşar peyniri olmak üzere adı geçen ürünleri, toptan ve perakende şekilde pazarlayan 130 civarında iş yeri bulunmakta olup bu işyerleri; kentte bakkal, market gibi basit tüketim ürünlerini pazarlayan işyerlerinden sonra, en kalabalık sektörel işyeri gurubunu oluşturmaktadır. Bu işyerlerinde yaklaşık, 250 çalışan istihdam edilmektedir (Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları, Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012).

Kentte ilgili meslek odaları kayıtlarına göre, 2012 yılı Ekim ayı sonu itibarıyla 3.800 civarında işyeri faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu işyerlerinden, 77'si anonim şirket, 651'i limited şirket, 18'i kolektif şirket olup böylelikle kentteki toplam 746 işyeri, faaliyetlerini hükmi şahıs olarak; geriye kalan 3.000 civarındaki işyeri ise faaliyetlerini, hakiki şahıs olarak sürdürmektedir. Kentteki işyerlerinin 286'sı toptan, 3.468'i perakende ticaret ve hizmet kollarında faaliyet göstermekte olup tüm ticari faaliyetlerde çalışan 4.173 birey, kentteki istihdamın % 17,7'sini oluşturmaktadır (Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları, Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012).

Kentin iş ve ticaret alanları, tarihi süreçteki yatay gelişime uygun olarak merkezi mahallelerde toplanmıştır. 1900'lü yıllarda, Rus imar planına uygun olarak resmi kuruluşların yer aldığı caddeler dışındaki alanlarda geliştirilen iş ve ticaret alanları, günümüzde de bu dağılım özelliğini sürdürmektedir (Şekil 4). Kentin gelişim özelliğine bağlı olarak konut ve diğer fonksiyonlara ait kullanım alanları ile karışık bir yapı gösteren iş ve ticaret alanları, yaklaşık 74 hektar alan kaplamakta olup (Saha Çalışmaları ve Google Earth ölçümlerine dayanmaktadır. 2012) bu alanlarda, yaklaşık 3.800 işyeri faaliyetlerini sürdürmektedir.

Şekil. 4. Kars Kentinin, İş ve Ticari Alanlarının Mahallelere Göre Dağılımı (2012).
(Kaynak: Kars Belediyesi Bilgi Notu Verilerinden Hazırlanmıştır).

6. Askeri Fonksiyon

Kafkasya ve Anadolu arasındaki doğal sınır alanında, önemli yolları kontrol etmek amacıyla kurulan ve bu nedenle, tarih boyunca Askeri Garnizon özelliği gösteren kentte; mimariden, ekonomiye kadarki birçok alanda, askeri yapılanma ve hareketliliğe dayanan şekillenme meydana gelmiştir. Kentte: Kale, askeri kışlalar, çeşitli askeri yapı ve tabyalar bu şekillenmeyi doğrular nitelikte, dikkat çekmektedir. Cumhuriyetin ilanı ve sonrasındaki dönemde, Sovyetler Birliği ile doğrudan sınırda bulunması nedeniyle, askeri nüfusun yoğun şekilde bulunduğu kent; Askeri Garnizon kenti, özelliğini korumuştur. Soğuk savaş sonrası dönemde, Sovyet askeri tehdidinin azalması ve Silahlı Kuvvetler bünyesinde, kuvvet ve organizasyon yapısının değişmesiyle; kent ve civarında sayıları azalan askeri birliklerin büyük kısmını, 14. Mekanize Piyade Tugayı Birlikleri, az bir kısmını ise İl Jandarma Komutanlığı Birlikleri oluşturmaktadır. Kentin değişik mahallelerinde kışla ve merkezleri bulunan birlikler kent alanının % 2,3'ne denk gelen 129 hektar alan üzerinde bulunmaktadır (Saha Çalışmaları ve Google Earth Ölçümlerine Dayanmaktadır, 2012). Kent ve çevre alanların güvenliğinin sağlanması yanında, birçok ihtiyacın karşılanması gayesiyle; kentten istifade edip katkılar sağlayan askeri birlikler, ekonomik fonksiyonların beslendiği, kaynak niteliğini sürdürmektedir.

7. Turizm Fonksiyonu

Kars kenti ve çevresi, doğal ve beşeri çevre unsurlarıyla; turistik çekicilikleri fazla olan bir alanda yer almaktadır. Kent çevresinin bozulmamış doğal yapısı yanında, kökleri tarihin çok eski dönemlerine giden medeniyetlerden kalma eserler kenti çevredeki diğer kentlerden ayırt edip turizm açısından, önemli potansiyel oluşturmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından, 2023 yılı için hedeflenen Turizm Stratejisi Eylem Planı kapsamında, kültür turizminin geliştirilmesi hedeflenen “Marka Kentler arasında da yer alan Kars; turizm gelişim potansiyelini arttırmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Stratejisi Eylem Planı 2007).

İlde turistik olarak en yoğun ilgiyi, kent yakınlarında bulunan Ani Kenti Ören Yeri, Kars'ta bulunan tarihi eserler, Sarıkamış'ta bulunan kayak merkezi ve doğa güzellikleri çekmekte olup, kentteki Hasan-ı Harakani Hazretleri Türbesi'ne de artan bir ilgi bulunmaktadır. Yılın her döneminde turist çeken il ve kentte, turistlerin yoğunluğu; Yaz aylarında Karadeniz ve Doğu Anadolu'ya yapılan kültür turları kapsamında, kent ve çevresindeki turizm alanlarını ziyaret ederek Turizm Bakanlığı belgeli konaklama tesislerinde ortalama bir gece konakladıktan sonra, diğer illere hareket etmektedirler. İlde turizm yoğunluğu, Kış mevsiminde Sarıkamış kayak merkezi etkisiyle artmaktadır. Yoğunlukla, havayolu ile gelen turistlerin tamamına yakını, Sarıkamış'ta bulunan turizm tesislerindeki bir haftalık konaklamadan sonra, ilden ayrılmaktadır.

Kars'ta, turizm faaliyetleri için önemli gerekliliklerden olan konaklama imkânları; son yıllarda yapılan otel ve tesis yatırımlarının katkısı ile mevcut talepler için yeterli düzeye ulaşmış olup kentte, Turizm Bakanlığı belgeli, çeşitli standartlara sahip 7 otel, toplam 734 yatak, belediye belgeli 4 otel ise toplam 144 yatak ile gelen konuklara hizmet vermektedir (<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr>. 2012). Kentte turizm belgeli otellerin standartları, tatminkâr düzeyde olup, hizmet kaliteleri, artan turist sayısı ve hizmet talepleri ile paralellik gösterip gelişirken; belediye belgeli otel ve tesisler, yoğunlukla vasat kaliteye sahiptir. Kentte bulunan otellerde, toplam 201 personel istihdam edilmekte olup, gelişen turizm faaliyetleri ile konaklama tesislerinde, istihdam gelişimi görülmektedir. Kentte, özel sektör odaklı bu turizm yatırımları dışında, çeşitli kamu kuruluşlarına ait konaklama tesisleri de mevcuttur. Tesisler, 300 civarı yatağa sahiptir (Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012).

8. İnşaat Sektörü

Kentlerin gelişimlerini ortaya koyan önemli göstergelerden biri de inşaat sektöründeki hareketlilikle ilgilidir. Kars kentinde, son yıllarda artan kamu yatırımları ve düşük nitelikli yapı stokunun, yükselen gelir seviyesi ve talep nedeniyle; yenilenme ihtiyacı sonucu, inşaat faaliyetlerinde belli bir canlılık görülmektedir. Buna rağmen, Türkiye ve kentteki ekonomik ve siyasi gelişime paralel olarak inşaat faaliyetlerinde de, istikrarlı bir gelişim söz konusu değildir.* Bu nedenle, kentte henüz tam bir fonksiyon özelliği kazanmamış inşaat sektörünün, önümüzdeki dönemde hayata geçirilecek kentsel dönüşüm ve yeniden yapılanma politikaları sonucunda, ivme kazanacağı düşünülmektedir.

* Kentte inşaatlar için verilen ruhsatlar birden çok yapıyı kapsayabilmektedir.

Kentte, inşaat faaliyetlerinde esas istihdam gurubunu oluşturan inşaat ustası ve işçiler dışında; inşaat malzemeleri üretimi, ticareti, mühendislik, mimarlık gibi tüm ilgili sektörlerde istihdam edilen 3.261 çalışan, kent istihdamının % 13,8'ini oluşturmaktadır (Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları, Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012). Bu alanlarda hizmet veren işyerleri, dağınık bir görüntü arz etmekte olmasına rağmen; çoğunlukla, kent merkezini oluşturan mahallerde de konuşlanmışlardır. Kentte, bu sektörde çalışanlardan büyük kısmı; Kars ve yakın çevresinde ikamet edenlerden oluşmaktadır. Bu gurup dışında kalan çalışanların bir kısmı, kentte iş alan müteahhit şirketlerce; değişik illerden getirilen işçilerden ve geriye kalan bir kısım çalışan ise Nahcivan'dan gelip düşük ücretlerle çalışan kaçak işçilerden oluşmaktadır. Mevcut iş imkânlarının azlığı ve ilde meydana gelen göçler sonucu, kent inşaat sektöründe vasıf gerektiren fayans, sıhhi tesisat vb. işler için yeterli sayıda çalışan olmayıp, bu işlerde ortaya çıkan vasıflı işçi açığı, genellikle diğer illerden karşılanmaktadır.

9. Sanayii Fonksiyonu

Kars kentindeki ekonomik fonksiyonların bir kısmı sanayii faaliyetleri sonucunda meydana gelmektedir. Sanayii kuruluşlarının varlığı ve gelişimi bakımından önemli olan hammadde kaynaklarının azlığı, pazar alanlarına uzaklık, sermaye birikimi gibi koşulların eksikliği nedeniyle; fazla gelişim gösteremeyen kent ve civarındaki sanayi faaliyetleri, Dünya ve Türkiye'nin diğer karasal alanlarında olduğu gibi hayvancılık, bitki tarımı ve toprak (İnşaat) sektörlerine dayalı gelişim göstermiştir.

Kentte, halen faaliyette bulunan en büyük sanayi kuruluşu, Kars Entegre Çimento Fabrikası'dır. Merkez Bozkale Köyü mevkiinde, 1969 yılında temeli atılarak 1976'da işletmeye açılan tesis; özelleştirme sürecinde, 1996 yılında, daha sonradan İtalyan sermayesi yönetimine geçen Çimentaş kuruluşuna devredilmiştir. Toplam; 330.000 ton klinker, 1.682.692 ton çimento üretim kapasitesine sahip tesiste; 2011 yılında, 304.795 ton klinker ve 463.010 ton çimento üretimi yapılmıştır. Fabrikada: 3 mühendis, 87 işçi, 64 büro çalışanı olmak üzere; toplam 154 personel çalışmaktadır. Kuruluş, başta çevre il ve ilçelerin ihtiyaçlarını karşılarken yurt dışına da yıllık 1 milyon dolar civarında, ihracat gerçekleştirmektedir (Kars Çimento Fabrikası Müdürlüğü, 2012)

Kentte bulunan büyük ölçekli tesislerden Kars Şeker Fabrikası, 1993 yılında kurulmuştur. Kentin 6 km dışında, Yenişehir Mahallesi çevre yolu kenarında kurulu bulunan fabrika; 26.000 ton kristal şeker, 9.000 ton melas, 70.000 ton yaş küspe üretim kapasitesine sahiptir. Tesiste, 2011 yılı kampanya döneminde; 7.534 ton kristal şeker, 1.983 ton melas ve 20.307 ton yaş küspe üretilmiş olup; tesisin kapasite kullanım oranı, oldukça düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Bünyesinde: 200 daimi işçi, 88 kampanya dönemi geçici işçisi, 32 idari ve büro personeli olmak üzere; toplam 320 işçi bulunduran kuruluş, özelleştirme kapsamında bulunmaktadır (Kars Şeker Fabrikası Müdürlüğü, 2012).

Kentte adı geçen büyük sanayii kuruluşları dışındaki; sanayii faaliyetleri daha çok, küçük ve orta boyutlu sanayi kuruluşları tarafından sürdürülmektedir. Bu sanayii kuruluşlarının bir kısmı; kentin güneydoğu çıkışında, Paşacayırı Mahallesi ve Kümbetli köyü arasında bulunan Organize Sanayii Bölgesi'nde toplanmıştır. Kuruluş faaliyetleri, 1976 yılında başlayan ve 89 parselde sahip bölgede, tahsisi yapılmış 85 parselde, aktif

olarak 52 firma üretim faaliyetlerini sürdürürken; 18 firma, inşaat ve planlama safhasında, 7 firma ise kapalı durumda bulunmaktadır (Kars Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü, 2012). 2011 yılında, Tevsii Projeyle 6 hektar alanın tahsisı yapıp gerekli altyapı çalışmaları devam eden; ancak gerekli birçok donatı, ulaşım ve altyapı hizmetlerinin halen eksik bulunduğu bölgede; 2011 yılı itibarıyla, daha çok süt ve süt ürünleri üzerine üretim yapan firmalar faaliyet göstermektedir. Bölgede, 358 kişi istihdam edilmekte olup 2012 yılı itibarıyla, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından çıkarılan yeni teşvik düzenlemeleriyle; yatırımcı sayısında, artış beklenmektedir (Kars Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü, 2012). Kentte 318 hektar civarında yer kaplayan sanayii alanları, kent alanının % 5'ni oluşturulmaktadır (Saha Çalışmaları ve Google Earth Ölçümlerine Dayanmaktadır, 2012).

A.Atölye Tipi Sanayi Faaliyetleri

Kentte küçük kapasiteli üretim faaliyetleri, atölye tipi sanayi alt sektörlerinde sürdürülmektedir. Bu sektörlerdeki ana faaliyetler, küçük sanayii sitesinde yürütülmekte olup site, 1986 yılında Küçük Esnaf Kooperatifi tarafından; Organize Sanayii Sitesi'nden satın alınan Paşaçayırı ve Kümbetli köyleri arasındaki, yaklaşık 328 hektar alanda kurulmuş olup, bu alanda, toplam 408 işyeri inşa edilmiştir. Halen, 368 işyerinin aktif olduğu sitede, 542 çalışan istihdam edilmektedir (Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları, Kars Ticaret ve Sanayii Odası, 2012). Genellikle oto tamiri, metalik ve ahşap işlere yönelik; torna, tesviye, marangoz atölyeleri ve ilgili meslek kolları için ürün tedarik eden işyerlerinin bulunduğu sitede; oto tamiri yapan işyerleri, ağırlıkta bulunmaktadır. Bu sektörün gelişimi, kente merkezilik özelliği kazandırarak çevre alanlardan kente, güneybirlik olarak ziyaretçi gelmesine neden olmaktadır.

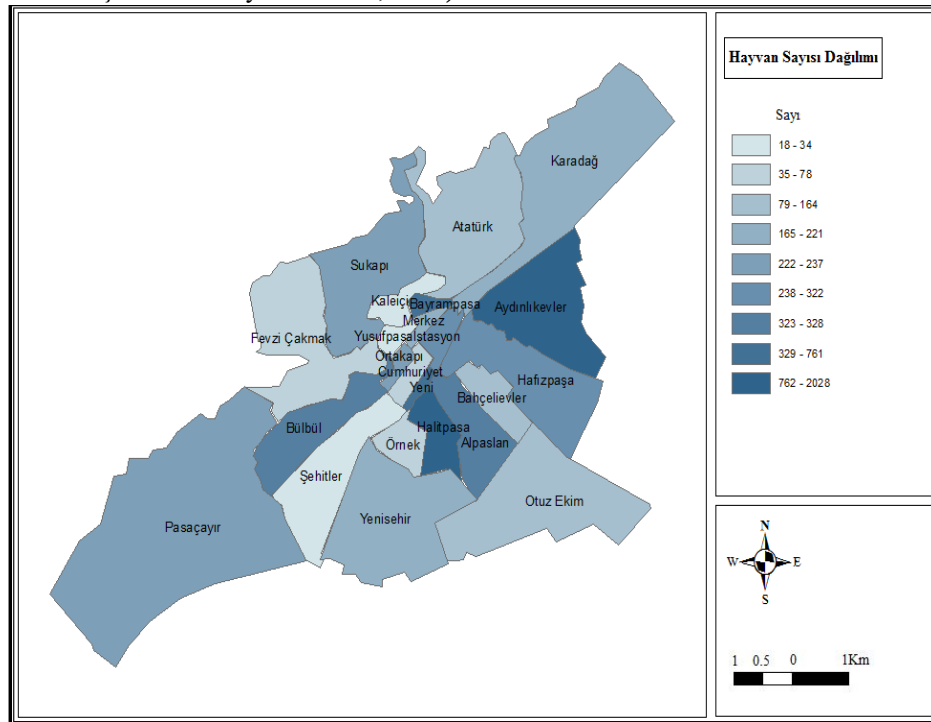
Kentte bulunan sanayii fonksiyonuna ait unsurlar, çoğunlukla kentin güneybatısındaki sanayii sitelerinde konuşlanmış olup kent alanının % 5'ini kaplamaktadır. Ancak sanayii faaliyetlerinin çok kısıtlı olduğu kentte, aktif olmayan sanayii tesisleri ve organize sanayii sitesinde kullanılmayan parseller baz alındığında, gerçek sanayii kullanım oranı, % 3 civarındadır. Sanayi alanları, yoğunlukla güneybatıdaki, Erzurum eski karayolu kenarındaki organize ve küçük sanayii siteleri ile münferit şekilde, kentin güneyindeki çevre yolu civarında bulunmakta olup, diğer fonksiyon alanlarının doğal gelişiminin aksine suni şekilde oluşturulmuştur (Saha Çalışmaları ve Google Earth Ölçümlerine Dayanmaktadır, 2012).

10.Tarım Fonksiyonu

Tarım dışındaki fonksiyonların hâkim olduğu yerleşim olarak tanımlanan kentsel alanlarda; tarım faaliyetlerinin etkisi, fonksiyon olarak ihmal edilemez ve diğer fonksiyonların şekillenmesindeki temel faktörlerdendir (Doğanay, Özdemir ve Şahin, 2011). İl alanında kalan nüfusun 2/3'ünün halen kırsal alanlarda ve tarım ekonomisine bağımlı olarak yaşadığı Kars'ta, kent merkezi de çevresindeki tarım faaliyetlerine bağımlı bir yapı göstermektedir.

Kent ve çevresindeki topoğrafik koşulların uygunluğuna rağmen, iklim koşullarının doğurduğu olumsuzluklar nedeniyle, tarım faaliyetleri yeteri kadar gelişim gösterememiştir. Kentte, tarım yapılan 1.961 hektar alan bulunup; bu alan, kent mücavir alanının % 27'si gibi oldukça, büyük kısmını oluşturmaktadır. Tarım faaliyetleri,

genellikle kentin güneyinde bulunan Otuz Ekim, Karadağ, Aydınlikevler, Hafızpaşa, Bahçelievler, Alpaslan ve güneybatıdaki, Paşaçayırı Mahalleri civarında yapılmakta olup bu alanlardaki, nadıslı topraklara ve diğer tarım koşullarına uygun şekilde; arpa, fiğ, korunga, buğday gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir (Saha Çalışmaları ve Google Earth Ölçümlerine Dayanmaktadır, 2012).

Şekil 5. Mahallelere Göre Hayvan Varlığı (2012). (Kars İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü verileri kullanılarak hazırlanmıştır).

Kentte, tarım faaliyetlerinin esasını, hayvancılık oluşturmaktadır. Hayvancılık faaliyetleri, bitkisel tarım faaliyetleri ile müşterek biçimde, kenti çevreleyen; Aydınlıköyler, Halitpaşa, Yenimahalle, Alpaslan, Bahçelievler, Bayrampaşa ve Paşacayırı gibi mahallerinde yapılmaktadır (Şekil 5). Kentin merkezini oluşturan mahallerde, hayvancılık faaliyeti kentleşme, alan eksikliği ve yerel idare birimleri müdahalesi ile fazla mümkün olmamaktadır. Kentteki hayvancılık faaliyetleri, genellikle konutların ekinde yer alan, niteliği düşük, derme çatma ahırlarda yapılırken; faaliyetlerde, yörenin karakteristiğine uygun olarak, daha çok Anadolu Karasığı ırkına ait, büyükbaş hayvan türleri ve çok az miktarda da küçükbaş hayvan türleri tercih edilmektedir. 7.000 civarında hayvanın beslendiği kentte, 4.000 civarında nüfusun (Kars Gıda Tarım Hayvancılık İl Müdürlüğü Brifing Raporu, 2012), doğrudan bu faaliyetlerden geçindiği tespit edilmiştir.

V.Sonuç ve Tartışma

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre 2011 yılında, 76.928 kişinin yaşadığı kentte, çalışma çağı olarak kabul edilen 15-64 yaş grubundaki 52.583 birey, kent toplam nüfusunun % 68'ini oluşturmaktadır. Bu yaş grubu içinde kalan ve nüfusun % 45'ini oluşturan 23.748 birey, kentte bulunan çok çeşitli fonksiyonlara tabii işlerde istihdam edilmektedir. Genel olarak, çalışma çağındaki bulunan her iki kişiden birinin çalışmadığı kentte; 15-18 yaş aralığında bulunan ve iş sorumluluğu bulunmayacağı değerlendirilen 6.000 civarındaki ortaöğretim öğrencisi bulunmaktadır. Bu öğrenciler hariç tutulduğunda, çalışma çağındaki nüfusun % 46'sının, iş imkânlarının kısıtlılığı ve çalışmayı engelleyici olumsuz koşullardan dolayı istihdama katılamadığı Kars kenti, bu nedenle Türkiye istihdama katılım oranlarının altında ortalama değer göstermektedir.

Kars kentinde bulunan ve çalışma hayatına dâhil edilen nüfusun % 54,8'i, hizmet sektörlerinde; % 21,2'ü, üretim ve sanayii sektörlerinde; % 17,5'i tarım sektöründe; % 6,5'lik bir nüfus ise iyi tanımlanamayan veya bir gruba dâhil edilemeyen nüfustan oluşmakta olup[†] genel durum, kentte kamuya bağımlı hizmetler fonksiyonunun ön plana çıktığını göstermektedir (Tablo 4; Şekil 7). Cumhuriyetin kurulduğu yıllardan itibaren, öncelerden gelen garnizon özelliğinin devam etmesiyle; askeri nüfusun ve il merkezi olması nedeniyle de kamu odaklı istihdamın başat bulunduğu kent, bu fonksiyonel özelliğini çevre illere yönelik kurulan bölge müdürlükleri ve Kafkas Üniversitesi'nin gelişimine dayalı meydana gelen istihdamlar sonucu, daha da güçlendirmektedir. Diğer fonksiyonlar ve ilgili sektörlerin de bu özelliğe bağımlı şekilde gelişim eğiliminin olduğu anlaşılmaktadır. Gerek kamu istihdamı ve yatırımlarına gerekse çevre yerleşimlere göre idari ve coğrafi merkez konumu nedeniyle, kentte, diğer hizmet ve ticaret sektörlerinde de önemli istihdam bulunmaktadır. Bu sektörlerdeki toptan ticari faaliyetlerin katkısıyla il nüfusunun kabaca 2/3' ünü oluşturan kırsal nüfusun, görece gelişmiş ticari imkânların bulunduğu "Pazar" özelliğindeki kente olan ilgileriyle kentte, önemli oranda ticarete dayalı istihdam bulunmaktadır. Kentte hizmetlere dayalı sektörler dışında, ikinci derecede istihdam alanını; Tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Bu fonksiyondaki istihdam, geçim karakterli tarımla uğraşan, ailelerdeki çalışma çağındaki bireylerin istihdamına dayalı olarak değerlendirilmiştir. Kentin saçaklanma alanlarında, kırsal yerleşim özellikleri gösteren mahallelerde ön plana çıkan fonksiyon, kentin yatay gelişimine dayalı olarak tarım alanlarının değişik yapılarca işgali ve kent alanında, yerel idare birimlerinin ve farklı kısıtlama unsurlarının etkisiyle, azalma eğilimi göstermektedir. Bu fonksiyona dâhil edilen nüfusun bu nedenlerle azalması ile kentsel özelliklerin daha da ön plana çıkacağı düşünülmektedir. Hizmetler fonksiyonu dışında değerlendirilen ve kent istihdamında ikinci sırada gözüken üretim fonksiyonu, bu fonksiyona dâhil edilip mevsimlik karakter gösteren inşaat sektörünün ve reel üretimi temsil etmeyen tamir faaliyetlerinin, yoğunlaştığı küçük sanayii faaliyetleri nedeniyle, yüksek oranda istihdam bulundurmaktadır. Buna rağmen, gerçek üretim faaliyetlerinin sanayi gelişimini kısıtlayan genel coğrafi koşullar nedeniyle; istihdam içerisindeki payı, % 5.3 ile son derece kısıtlı düzeydedir. Bu sektördeki mevcut kamu üretim tesislerinin

[†] Kentteki fonksiyonlara ait istihdam verileri: SGK, Ticaret Odası, Esnaf Odaları, resmi kuruluş kayıtları ve yerinde yapılan çalışmalara dayalı olarak oluşturulmuştur.

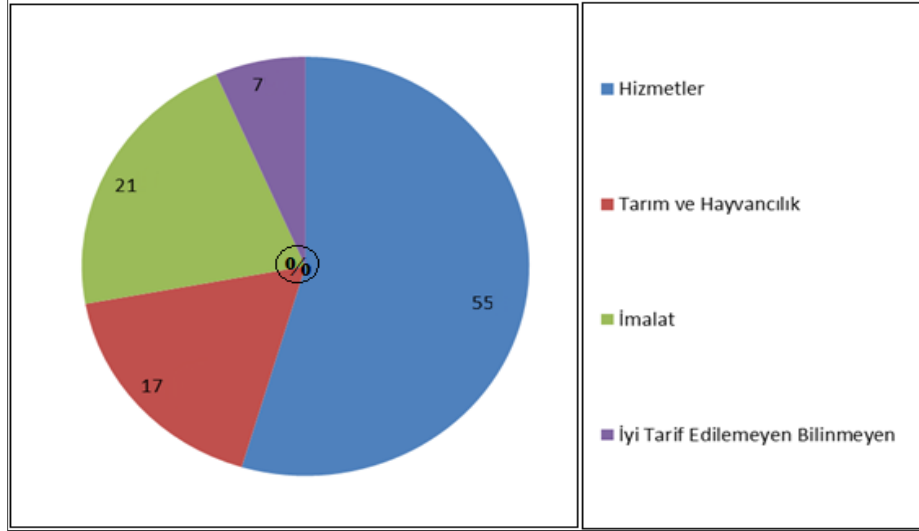
özelleştirilmesi ve istihdamlarının da azalmasına rağmen, Kars'ı tanımlayan süt ürünlerini üreten, özel sektör sanayi tesislerinin ve istihdamlarının artış eğilimi, dikkat çekmektedir. Bu fonksiyona dâhil işyerlerinin ve istihdamlarının mevcut teşvikler ile emek, yoğun üretime dayalı olarak kent fonksiyonları içinde, payının artacağı düşünülmektedir.

Tablo 4. Kars Kentinde Çalışan Nüfusun, Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2012).

Sektör	Alt Sektör	Çalışan	Toplam Çalışan	Tüm Çalışanlara Oranı (%)
Hizmetler	Genel İdare	3376	13019	54,8
	Banka-Sigorta	284		
	Ticaret- Hizmet	4173		
	Turizm	201		
	Ulaşım	1188		
	Eğitim	2446		
	Sağlık	1351		
Tarım ve Hayvancılık	Tarım -Hayvancılık	4142	4142	17,5
İmalat	Sanayi	1253	5041	21,2
	Küçük Sanayi	602		
	İnşaat	3186		
İyi Tarif Edilemeyen Bilinmeyen Sektörler		1546	1546	6,5
Genel Toplam		23748	23748	100.00

(Kaynak: SGK, Ticaret Odası, Esnaf Odaları, Resmi Kuruluş Kayıtları ve Yerinde Yapılan Çalışmalara Dayalı Olarak Oluşturulmuştur).

Kentte, herhangi bir fonksiyon içerisine dâhil edilemeyen, iyi tanımlanmayan ve mesleği bilinmeyen çalışma grupları; toplam çalışan nüfus içinde, % 6,5'lik bir yer tutmaktadır (Tablo 4). Bu grup içerisindeki; vasıfsız çalışanlar, Nahcivan'dan ve diğer komşu ülkelerden gelen kaçak işçiler ve üniversite eğitimi amacıyla kentte bulunup, değişik işlerde yarı zamanlı olarak çalışanlar, sosyal güvenlik sistemine dâhil olmamaları nedeniyle fonksiyonel değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. Ancak kentte, çok çeşitli sebeplere dayalı olarak; kayda değer sayıda, kayıt dışı istihdam bulunmaktadır. Bu grupta vasıf gerektirmeyen, genellikle inşaat ve ticaret faaliyetlerinde, günübirlik çalışan nüfusun; çalışma çağındaki kent nüfusunun, kabaca 1/4'ü civarında olduğu düşünülmektedir. Değişik ve özel gelişen iş alanlarını da tanımlayan bu grubun gelişimi, kentin kırsal yerleşimlere özgü kültür ve iş alanlarının dışına çıkarak, kimlik kazanmasının en önemli belirtileri arasında olup; kent bu şekilde, çevre yerleşimlere göre merkezîyet özelliğini güçlendirmektedir. Çeşitli nedenlerden dolayı gelişim ve değişimin yavaş olduğu kent ve çevresinde, dünyada meydana gelen gelişimlerle beraber iyi tanımlanamayan sektörlerin, fonksiyonlar içindeki payının artış göstereceği düşünülmektedir.

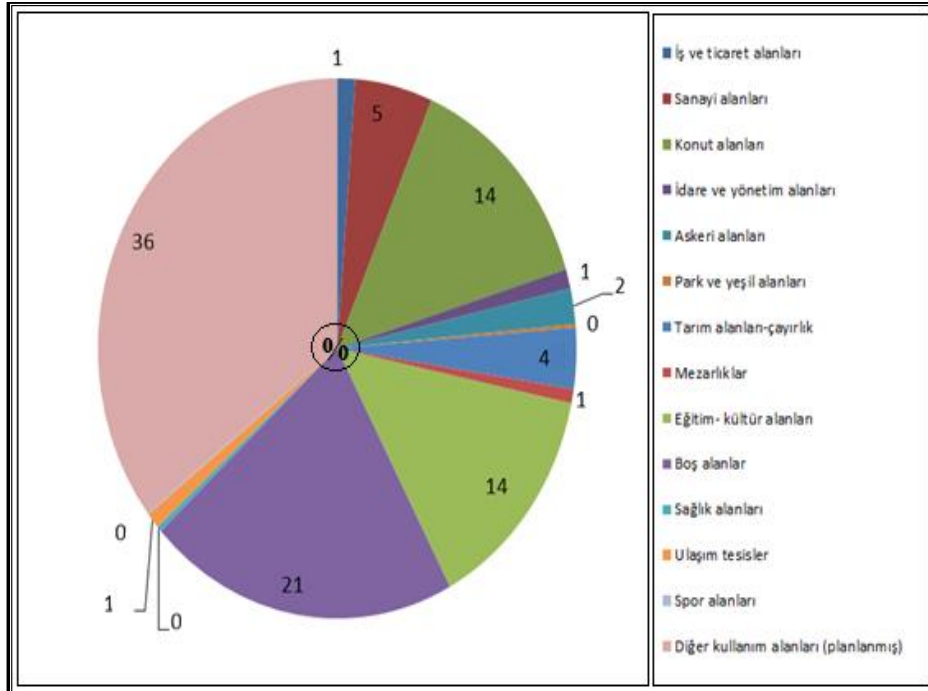

Şekil 6. Kars Kentinde Çalışan Nüfusun, Fonksiyon Gruplarına Göre Oransal Dağılımı (2012).

2003 yılında yapılan kent planlama raporuna göre, 7.152 hektar büyüklüğe sahip olan belediye yönetimi altındaki kent yerleşiminin 6.067 hektarı kapsayan kısmı, imar planına dâhil edilen alanı oluştururken geriye kalan 1.085 hektarlık kısım; planlama alanı dışında kalan tarım arazileri, çayırliklar ve boş alanlardan oluşmaktadır. Kentte planlamaya dâhil alanlarda, fonksiyonların arazi kullanımı bakımından en önemli yerleri, % 26 ile teknik altyapı unsurları ile fonksiyonel değere haiz olmayan alanlar ve % 21 ile boş alanlar işgal ederken bu özellikteki alanlar, kentin merkezinden, kabaca güney ve kuzeye doğru artış göstermektedir. † Mevcut planda boş alan olarak nitelen bu alanlarda, değişik fonksiyonlara ait yapılaşmalar, kentsel saçaklanma oluşturmakta olup durum, kentin makroformunda da dikkat çekmektedir (Şekil 6). Kent planlama alanında, diğer kullanım ve boş alanlar hariç tutulduğunda, en önemli yer konut alanlarına aittir. Daha çok kentin merkez mahallerinde yoğunlaşan konut alanları, kent planlanma alanı içinde, % 14'lük yer tutmakta olup çoğunlukla, diğer fonksiyonlara ait yapılarla karışık halde bulunmaktadır. Konut alanları, mevcut imar planında, konut gelişim alanı olarak gösterilen arsa arzının yeterli olduğu; kentin güneyindeki boş, çayırlik ve tarım arazileri üzerinde görece hızlı bir yayılma eğilimi göstermektedir. Planlamaya dâhil kent alanında, konut alanları dışında fonksiyon olarak en önemli yer, % 14 ile eğitim alanlarına ait olup bu fonksiyona ait alanlar, kentte heterojen bir dağılım göstermektedir. Kentte eğitim alanlarının yüksek oranda yer kaplaması, Kafkas Üniversitesi'ne tahsisli, aktif olarak eğitim kullanımına tabii olmayan, çoğunlukla sulak, çayırlik, tarım,

† Kent içi arazi kullanılışı ve fonksiyon alanları ile ilgili güncel veriler; googleearthpro, arcgisonline gibi harita programları yardımıyla yapılan ölçümlere, ilgili fonksiyona tabii kuruluşlardan alınan bilgilere ve Kars kenti, araştırma ve değerlendirme raporundan (2003) elde edilen sonuçlara dayanmaktadır.

arazilerinden oluşan, 800 hektar kampüs alanın, bu fonksiyona dâhil edilmesinin sonucu olup bu alan hariç tutulduğunda, kentteki eğitim fonksiyonuna tabii alanlar, gerçekte % 5 civarında yer tutmaktadır (Şekil 8; Şekil 6 Tablo 5). Kentte bulunan sanayii fonksiyonuna ait unsurlar, çoğunlukla kentin güneybatısındaki sanayii sitelerinde konuşlanmış olup planlama alanının % 5'ini kaplamaktadır. Ancak sanayii faaliyetlerinin çok kısıtlı olduğu kentte, aktif olmayan sanayii tesisleri ve organize sanayii sitesinde kullanılmayan parseller baz alındığında, gerçek sanayii kullanım oranı, % 3 civarındadır. Sanayi alanları, yoğunlukla güneybatıdaki, Erzurum eski karayolu kenarındaki organize ve küçük sanayii siteleri ile münferit şekilde, kentin güneyindeki çevre yolu civarında bulunmakta olup, diğer fonksiyon alanlarının doğal gelişiminin aksine suni şekilde oluşturulmuştur. Kentteki, istihdam bakımından önem arz etmesine rağmen, düşük oranda yer kaplayan kamu yönetim ve ticaret alanları, son yıllarda yapılan yatırım ve açılan işyerleri ile gelişim göstermekte olup % 2 civarında, yer kaplamaktadır. Kentte en düşük arazi kullanım oranları, % 1 ile yeşil ve spor alanlarına ait olup bu durum sonucu, Kars'ta fert başına yeşil ve spor alan miktarı, modern kentlerdeki değerlerin altındadır. Bu alanlarda, rasyonel yaklaşımla yatırım eksikliğinin giderilmesi, önem arz etmektedir. Arazi kullanım oranı en düşük kentsel fonksiyon, % 1 ile sağlık olup buna rağmen kentteki sağlık kuruluşlarının arazi kullanımı, artış eğilimi göstermektedir (Şekil 8).

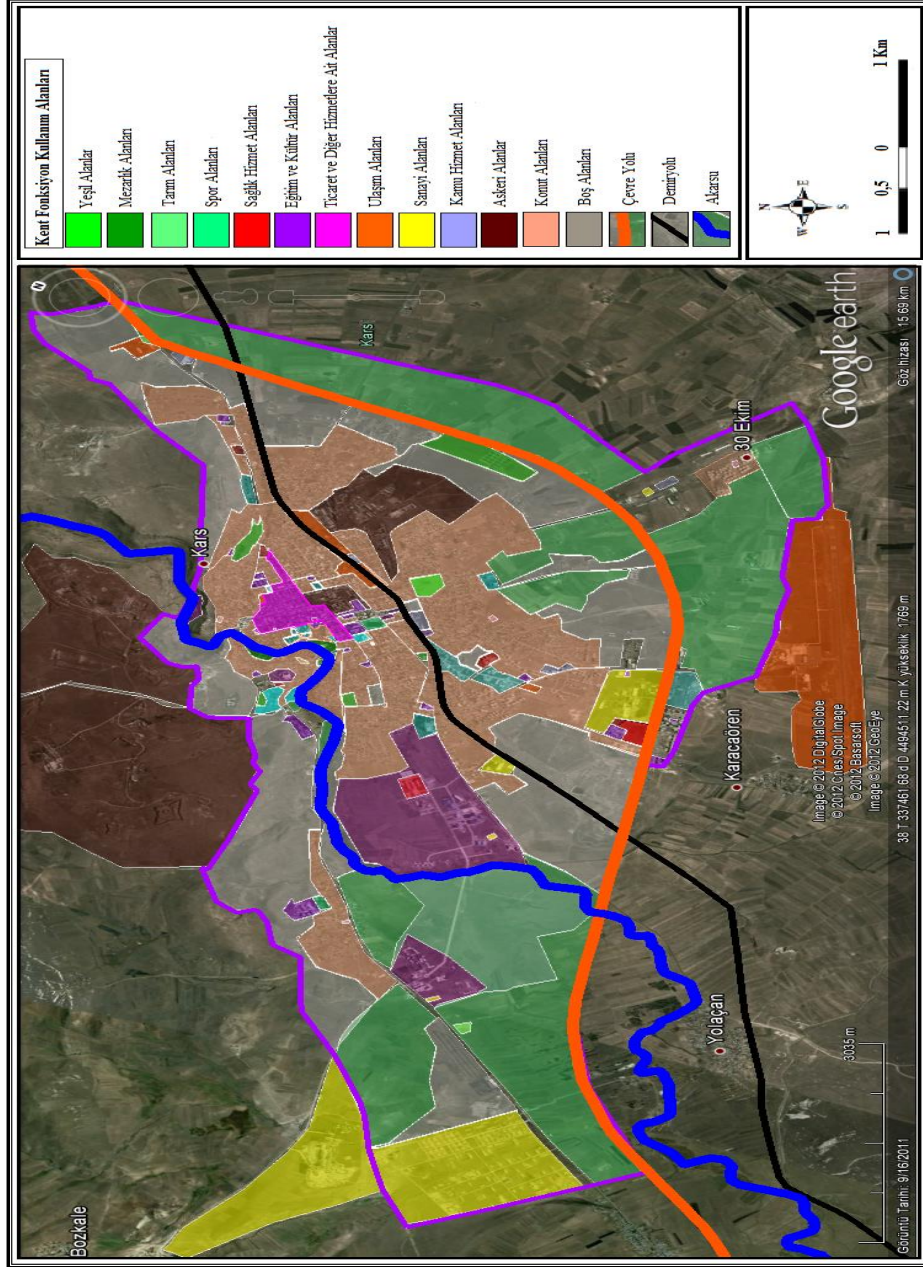

Şekil 7. Kars Kentinin Fonksiyonel Arazi Kullanımı (2012).

Tablo 5. Kars Kentinin, Fonksiyonel Arazi Kullanımı (2012).

Fonksiyon	Kapladığı Alan (ha)	Oran (%)
İş ve Ticaret Alanları	73,5	1,21
Sanayi Alanları	318	5,24
Konut Alanları	838	13,81
İdare ve Yönetim Alanları	70,8	1,17
Askeri Alanları	129	2,13
Park ve Yeşil Alanları	13,3	0,22
Tarım Alanları-Çayırılık	221	3,64
Mezarlıklar	51,5	0,85
Eğitim- Kültür Alanları	845	13,93
Boş Alanlar	1274	21,00
Sağlık Alanları	19,5	0,32
Ulaşım Tesisler	57,5	0,95
Spor Alanları	6	0,10
Diğer Kullanım Alanları (Planlanmış)	2150	35,44
Toplam	6067,1	100,00

(Kaynak: Googleearth ve Arcgisonline verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır).

Şekil 8. Kars Kenti, Fonksiyon Kullanım Alanları (2012).

(Kaynak: Googleearth ve Arcgisonline programları yardımıyla hazırlanmıştır).

Kaynaklar

- ATAG, (2012). Aktif Tektonik Araştırma Grubu. Topoğrafya. <http://www.atag.itu.edu.tr/v3/?p=135> (Erişim Tarihi. 17.04.2017).
- Aliağaoğlu, A. ve Uğur, A. (2010). *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım. ISBN, 978(605).
- Altaş, N.T. (2015). *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Badem, C. (2010). Çarlık Rusya'sı yönetiminde Kars Vilayeti. *İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık*.
- Beaujeu-Garnier, J., & Chabot, G. (1967). *Urban Geography*. Halsted Press.
- BHA İmar Planlama Ltd. Şti. (2003). *Kars Kenti, Araştırma ve Değerlendirme Raporu*, Ankara
- Demir, M. (2013). Kars Kent Coğrafyası. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DHMI, (2012). Devlet Hava Meydanları İşletmesi. <http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx> (Erişim Tarihi. 18.12.2016)
- Doğanay, H. Özdemir, Ü. ve Şahin, İ. F. (2011). *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay H. ve Zaman S. (2016). Türkiye Turizm Coğrafyası. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay, H. ve Orhan, F. (2016). Türkiye Beşerî Coğrafyası. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay, H. ve Sever, R. (2016). Genel ve Fiziki Coğrafya: Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay, S. ve Alım, M. (2010). Türkiye'de kırsal nüfusun şehir algısı üzerine bir araştırma:
- Kafkas Üniversitesi (2012) Kafkas Üniversitesi Bilgi Notu.
- Kafkas Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı (2012) Bilgi Notu.
- Kars Belediyesi, (2011) Bilgi Notu.
- Kars Esnaf ve Sanatkar Odaları (2012) Bilgi Notu.
- Kars Gıda Tarım Hayvancılık İl Müdürlüğü (2012). Brifing Raporu Kars
- Kars İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğü (2012) Bilgi Notu.
- Kars İl Sağlık Müdürlüğü, (2012). Bilgi Notu.
- Kars Milli Eğitim İl Müdürlüğü, (2012). *Brifing Raporu*, Kars Milli Eğitim İl Müdürlüğü,
- Kars Müzesi Müdürlüğü (2012) Brifing Raporu.
- Kars Şoförler ve Otomobilciler Esnaf Odası, (2012) Bilgi Notu.
- Kars Ticaret ve Sanayii Odası, (2012) Bilgi Notu.
- Kars Trafik Tescil Şube Müdürlüğü (2012) Bilgi Notu.
- Kars Valiliği, (2012). *Kars Valiliği Brifing Raporu*, Kars.
- Kırzioğlu, M., F., (1953). *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007) Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Stratejisi Eylem Planı. Ankara.
- Koca, H. (2005). Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Dörttyol şehri. Aktif Yayınevi.
- Koday, S. (2000). Murgul Çayı Havzasının Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Yay, (912).

- Koday, Z. (2009). İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Aziziye Metropol İlçesi/The Borough of Aziziye with Regard to its Administrative Geography Features. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2).
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2012) www.ktbayatirimisletmeler.gov.tr/TR,9851/turizm-istatistikleri.html (Erişim Tarihi. 18.12.2016)
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2012). www.karskulturturizm.gov.tr/
- Sevindi, C. (2001). Garnizon Şehirlerine Tipik Bir Örnek: Sarıkamış/A Typical Example of Garrison Towns: Sarıkamış. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7(5).
- Sevindi, C. (2013). Ekoturizm ve kuş gözlemciliği açısından Kuyucuk Gölü kuş cenneti (Arpaçay-Kars). *Türk Coğrafya Dergisi*, (61).
- TCDD (2012) Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü [www.tcdd.gov.tr /files/ istatistik 20102014 yillik.pdf](http://www.tcdd.gov.tr/files/istatistik20102014_yillik.pdf) (Erişim Tarihi. 18.12.2016)
- Tolun-Denker, B. (1976). Şehiriçi Arazi Kullanılışı. *İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını*.
- TÜİK, (2012). Türkiye İstatistik Kurumu. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>
- Zaman, M. ve Doğanay, S. (2000). Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Gümüşhane. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6(3).